

УДК 016:070(477):329.15(47+57)

*Ольга Анатоліївна Вакульчук,
кандидат історичних наук,
завідувачка відділу пресознавства
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського,
e-mail: o-vakulchuk@ukr.net*

БАГАТОТИРАЖНІ ГАЗЕТИ УКРАЇНИ: СТВОРЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ, ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ

Ідеться про специфічний вид періодичних видань – багатотиражні газети. Розглядаються можливості використання їх як історичного джерела, зокрема надається загальна характеристика багатотиражних газет, висвітлюються передумови їхнього виникнення, особливості розвитку і функціонування на тлі суспільно-політичних процесів в Україні в радянський період, аналізується тематика публікацій. Актуалізується питання щодо створення бібліографії багатотиражних газетних видань і, враховуючи сучасний стан розвитку бібліографії, – електронної бази даних.

Ключові слова: партійно-радянська преса, стінні газети, багатотиражні газети, робітничорівський рух, бібліографія газет.

Багатотиражні газети – група видань радянської преси, що виходили на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах друкарським, літографським або іншими розмножувальними способами і відображали, здебільшого, трудову діяльність колективів. Багатотиражна преса як вид періодики – явище унікальне, «дзеркало» повсякденного життя, де зафіксовані всі тогочасні проблеми і події – від побутових до загальнополітичних. Віддаючи належне періодичній пресі як засобу синхронного відбиття всіх значних явищ і подій життя, Артур Шопенгауер визначав газету як секундну стрілку історії. І якщо це стосується і т. зв. «великої» преси, то багатотиражна за своєю сутністю є послідовним літописом, що відбиває історію певного підприємства, установи, навчального закладу у фактах, документах, поглядах сучасників; у цьому полягає її особливість і унікальність. Багатотиражна преса вводить дослідника в проблеми галузі, що проявляються на рівні колективу, надає можливість вивчати її крізь призму функціонування одного конкретного підприємства, установи, а регулярність і частота виходу газети роблять можливим відслідковування процесів в їхніх генезі і розвитку. Однак не варто применшувати здатності багатотиражних газет відображати життя в найширшому діапазоні, адже на їхніх

© О. А. Вакульчук, 2018

сторінках публікувалися звіти органів управління, відбивалася загальна хроніка подій, порушувалися актуальні питання розвитку окремих галузей виробництва тощо. Слід зазначити, що багатотиражні газети випускалися не лише на промислових підприємствах великих міст, а й у провінції.

Хоча значення багатотиражної преси як інформативного джерела для вивчення історичної дійсності наукою вже доведено, цей феномен системно не досліджений, інформаційний потенціал багатотиражної преси не розкритий. Серед причин майже повної відсутності розробок цього виду періодичних видань – недооцінка їх науковцями, які студіюють «велику» пресу, відсутність методики вивчення «малої» преси, значний масив цих видань.

Більшість наукових розвідок, що висвітлюють різні аспекти буття багатотиражних газет, належить до радянських часів і є дослідженням партійно-радянської преси, де побіжно йдеться про багатотиражні газети як один з її видів. Серед авторів таких праць – В. Будніков, М. Дмитрієнко, А. Москаленко, О. Мукомела, В. Рубан, В. Солдатенко, Л. Суярко, Й. Цьох, Ю. Юров та ін.

Давно на часі створення бібліографії багатотиражних газет. Питання про необхідність укладання зведеного довідника реєстраційно-облікового типу на багатотиражні газети порушувалося ще в 60-х роках ХХ ст. в зв'язку із зацікавленістю науковців цим видом видань. Зазначимо, що в НБУВ зберігається велика колекція багатотиражних газет. Протягом останніх років співробітниками відділу газетних фондів (нині – відділ пресознавства) підготовлено й опубліковано серію каталогів газет України, що охоплюють період від 1917 р. до 1960 р. Усі каталоги включають багатотиражки, а до покажчика «Газети України 1956–1960 рр. у фондах НБУВ» увійшли й колгоспні газети, що свого часу стали по-справжньому масовими.

Термін «багатотиражна преса» виник значно пізніше самого явища. Перші друковані фабрично-заводські газети створювалися на основі поширених на початку 1920-х років стінних газет шляхом їхнього тиражування на гектографі. Стінна газета (стінгазета, стіннівка) – газета трудового, студентського, учнівського колективу, військового підрозділу, часто надрукована на друкарській машинці або написана від руки, яка вивішувалася на стіні або спеціальному стенді і відображала основну діяльність певного колективу. Більшість з них пізніше стала багатотиражками, залишивши при цьому не лише ту саму назву, але й валову нумерацію. Наприклад, «Аго-прес»¹ (1929) – орган робітників та службовців Київської фабрики взуття, «Блискавка трамваю» – орган робітників та службовців Одеського трамваю.

¹ Заголовок газети походить від назви машини, що використовувалась у взуттєвій промисловості.

Вважається, що радянську традицію випуску стінгазет започатковано в Москві 28 жовтня 1918 р., коли вийшов перший номер газети РОСТА¹. В 1919 р. стінгазети з'явилися в Петербурзі, пізніше – в губерніях і повітових центрах. В Україні одна з перших стіннівок побачила світ на Полтавському паровозоремонтному заводі. Випускалися стінгазети з періодичністю 1–4 рази на місяць, готувалися редакційною колегією, обраною на загальних зборах колективу, йому ж (колективові) редколегія звітувала про свою роботу. Роль стінгазет у системі друку СРСР як знаряддя впливу на маси і як форми активності цих мас визначена резолюцією XIII з'їзду РКП(б) про завдання друку (травень 1924 р.), постановою Оргбюро ЦК РКП(б) «Про стінні газети» (грудень 1924 р.). В зазначеній постанові йдеться про керівництво, роль, зміст стінгазет, у тому числі сільських. Щодо тематики статей, то в згаданих документах прописано, що вона має бути безпосередньо пов'язана з діяльністю підприємства – виконанням виробничих завдань, інформуванням про технічні досягнення; в разі появи викривальних статей або статей про недоліки стінгазета має надати пропозиції щодо їхнього усунення; стінгазета на селі повинна висвітлювати питання покращення сільського господарства, кооперації, підвищення культурного рівня села, захисту селян від «куркулів»; обов'язковим є вміщення політичної інформації – «останніх новин». Зазначалося, що статті мають бути короткими і доступними масовому читачеві; керівництво роботою з підготовки стінної газети покладалося на партійні комітети.

У середині 1920-х років випуск стінгазет набув масового характеру. Кожне підприємство, цех, бригада, ВНЗ, школа, клуб, театр тощо мали свою стінну газету; із середини 1920-х років їхня кількість по всьому СРСР наближалася до 100 тисяч. Наприклад, лише в Харкові в цей період існувало 400 стіннівок, з них 90 – друкованих². Серед харківських стіннівок – «Красные крылья», «Клич комсомольца», «К посевной кампании», «До праці», «Доброхим» тощо. Стінгазети випускалися на підприємствах Києва («Будильник», «Жовтень», «Голота», «Київський ярмарок», «Красный конвоир»), Катеринослава («Воздухофлот», «За серп и молот», «В добрый путь!»), Одеси («Великий посев», «Красная гранка»), Єнакієвого («Голос петровца»), Кам'янця-Подільського («Голос праці»), Корсуня («Єднання»), Охтирки («Єдиний сельхозналог»), Пирятина («Знання і праця»), Ніжина («Воля і праця»), Житомира («Красный вестник»), Умані («Красный полиграфист») тощо.

Стінні газети перебували під постійною увагою й опікою з боку партійних органів, їм відводилася роль органів «широкої самодіяльності

¹ РОСТА – Российское телеграфное агентство.

² Перша з харківських щоденних стінних газет з'явилася на заводі «Серп і молот».

мас». Від самого початку КПРС розглядала стінні газети як важіль впливу на маси, важливу ділянку організаційної та ідеологічної роботи. В офіційних документах зазначалося: «партийные комитеты должны помогать, содействуя редакциям в организации семинариев для стенгазетчиков, бюро рецензий, выставок стенгазет и пр.» [11, с. 185].

Стінгазети виходили на промислових підприємствах і будівництвах, у колгоспах і радгоспах, військових частинах, наукових установах, театрах, ліспромгоспах, на залізничних станціях тощо; випускалися заводські і цехові, колгоспні і бригадні, факультетські, літературні, сатиричні газети; подекуди такі газети були щоденними. Вважалося, що стінгазети сприяють покращенню роботи підприємств, цехів, колгоспів, ВНЗ. На сторінках стіннівок велася кампанія проти прогулів, пияцтва, інших вад і недоліків, містилися огляди культмасової роботи. З розвитком стіннівок вони вже не обмежувалися висвітленням окремих фактів із життя певного підприємства чи установи. Поволі ці газети починали вміщувати матеріали ширшого змісту: раціоналізація та покращення виробництва, індустріалізація, державна позика тощо. Варто зазначити, що в 1920-х роках кількість стіннівок вже майже не піддавалася обліку – так багато їх було. В 1928 р., під час підготовки Всеукраїнської робсількорівської наради, було зроблено спробу їх порахувати, проте ця спроба виявилася невдалою: «Досі не можна встановити точного числа стінгазет на Україні, бо загального, повного обліку не вдалося зробити» [2, арк. 132]. І донині полічити кількість цих газет, облікувати їх, скласти повну бібліографію практично неможливо.

Стінні і багатотиражні газети тісно пов'язані з робсількорівським рухом¹ – надзвичайно поширеним явищем у СРСР. Ініціатором його створення був В. І. Ленін. Його настанови щодо необхідності організації мережі кореспондентів із місць, важливості дописів із заводів, майстерень, копалень прозвучали ще в 1919 р. Безпосередню участь у становленні і розвитку робсількорівського руху брали Максим Горький, М. Калінін, Н. Крупська, В. Маяковський, М. Ульянова, в Україні – П. Постишев.

Основні форми і методи керівництва робсількорівським рухом, заходи, спрямовані на зміцнення зв'язку робсількорів із масами трудящих прописані в резолюції XIII з'їзду РКП(б) від 31 травня 1924 р. «Про пресу», постанові Оргбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1925 р. «О рабселькоровском движении», постанові ЦК ВКП(б) від 27 серпня 1926 р. «Об очередных задачах партии в области рабселькоровского движения», постанові ЦК ВКП(б) від 16 квітня 1931 р. «О перестройке рабселькоровского движе-

¹ Робсількор – робітничо-селянський кореспондент.

ния», а також у постановах «Об улучшении руководства массовым движением рабочих и сельских корреспондентов советской печати» (1958), «О дальнейшем развитии общественных начал в советской печати и радио» (1960). Основний посыл названих документів зводився до закликів щодо зміцнення інституту робітничих кореспондентів, залучення до лав робсількорів широких мас робітників і селян, здійснення партійного керівництва роботою робсількорівських організацій, редакцій газет.

Методичну допомогу в професійному навчанні робсількорів здійснював журнал «Рабоче-крестьянский корреспондент»¹, хоча від самого початку ця робота не вимагала ні спеціальної освіти, ні навіть високого рівня грамотності: «Робкор начинает с того, что учится грамоте, учится писать и излагать свои мысли» [3, с. 3], «Не нужно смущаться тем, что заметка будет написана коряво... – мы учимся строить свою рабочую газету» [13, с. 5].

Партійне керівництво України задля навчання зростаючої армії робсількорів вважало за необхідне створити місцеві професійні видання. Так, 1927 р. в Харкові було засновано два журнали – «Робкор України» і «Сількор України», з 1929 р. їх об'єднано під спільною назвою «Робсількор»². Відділ преси ЦК КП(б)У і редакція журналу закликали до популяризації видання, його поширення читальнями, клубами, редколегіями газет, до висвітлення в ньому досвіду роботи робкорівських організацій, гуртків, стінгазет тощо. Основне завдання журналу було визначене як роз'яснення азів журналістики кореспондентам-початківцям.

В Україні робкорівський рух сформувався на Донбасі навколо Бахмутської (Артемівської) газети «Кочегарка» («Всероссийская кочегарка», «Всесоюзная кочегарка») в 1922 р.³ Є відомості, що основні засади руху почали складатися в Україні раніше – в 1920–1921 рр., коли проводилися дискусії навколо організаційних питань: обирати чи призначати робкорів, хто має це робити, навчати робкорів через гуртки «друзів газети» чи іншим чином. У 1921–1922 рр. робкори вже досить активно друкували свої матеріали в додатках до «Коммуниста», таких як, наприклад, «Рабочая Украина» (Харків, 1922), в газеті «Украинский гудок»/«Южный гудок» (Харків, 1921). Актуальні питання роботи робкорів регулярно обговорювалися на сторінках газети «Коммунист».

Робкорівський гурток, що сформувався навколо газети «Кочегарка», спочатку налічував 7 осіб, через кілька місяців – уже більш як 130, а в 1924 р. з газетою співпрацювали вже 1000 постійних робкорів; відповідно,

¹ Журнал виходив із 1924 р. по 1990-ті роки в Москві з перервою в 1941–1957 рр.

² Із 1934 р. журнал виходив у Києві.

³ «Кочегарка» відома ще й тим, що при її редакції розпочало роботу літературне об'єднання пролетарських письменників Донбасу.

зростала кількість дописів з місць, збільшувалися наклади. В 1923 р. тираж газети становив 25 тис. прим., у 1924 р. – 28 тис., а в 1925 р. – майже 40 тис. «Кочегарка» друкувала матеріали всесоюзних і республіканських партійних з'їздів, з'їздів Рад; на сторінках газети обговорювалися проблеми села, велася роз'яснювальна робота щодо партійного керівництва на селі; широко висвітлювалося життя Донбасу – виробничі, технічні, побутові питання; щодня до редакції надходили понад 350 листів.

Лави робкорів постійно поповнювалися, і якщо в 1925 р. їхня кількість в Україні складала майже 25 тис., то наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років до армії робсількорів входили вже понад півмільйона осіб. Їхні дописи публікували численні на той час газети: 206 районних і міських і більш як 400 фабрично-заводських. «Велика радянська енциклопедія» зазначає, що делегати п'ятої Всесоюзної наради, що відбулася в лютому 1931 р., репрезентували тримільйонну армію робсількорів. Можна стверджувати, що частка учасників з України була чималою з огляду на те, що Україна за кількістю і типами друкованих видань посідала серед інших республік СРСР провідне місце. Отже, основною рисою, що характеризує робсількорівський рух як явище, є його масовість: «Наша печать потому и советская, что в ней участвуют массы через рабкоров. Рабкоровское движение – одна из форм советской демократии, реального приобщения масс к активному советскому строительству» [3, с. 3].

Дописи робсількорів часто були гострими і викривальними. В 1924 р. прокуратура УСРР вела слідство по 10 тис. справ за матеріалами робсількорів. Лише в Катеринославі в тому ж 1924 р. прокуратурою проведено розслідування за матеріалами 1105-ти робкорівських дописів, на підставі яких порушено 126 судових справ і накладено чимало адміністративних стягнень. Основними темами, які висвітлювали в своїх публікаціях робсількори, були такі: питання партійного і комсомольського життя; проблеми сільського господарства (землеустрій, хлібозаготівля, діяльність сільськогосподарських артілей); робота радянського апарату; благоустрій міст, діяльність райвиконкомів, органів міліції, сільрад, викриття злочинів; критика безгосподарності, медичне обслуговування, школи, побут тощо.

Зазначимо, що всі «гострі» матеріали торкалися, як правило, викриття бюрократії і бюрократів, неправомірних звільнень робітників із підприємств, питань марнотратства, відриву адміністрацій підприємств від мас тощо, але обходили болючі теми щодо загального становища суспільства в ці та подальші 1930-ті роки, а надто – катастрофічного стану, в якому опинилося українське селянство. Проте варто наголосити, що робсількорівський рух, навіть з огляду на всі політичні та ідеологічні особливості

історичного періоду, що розглядається, мав неабияке позитивне значення для тогочасного суспільства, принаймні його частини, – власне робітників. Завдяки можливості стати кореспондентом газети, нехай і стінної, звичайні робітники і селяни опанували ази журналістики, підвищуючи свій освітній і культурний рівень.

Багатотиражні газети як суто радянський феномен з'явилися в 1922–1925 рр. Проте професійні газети, як-от: «Вестник труженников реки» – орган спілки трудівників Дніпровського комерційного флоту (Київ, 1919), «Вестник сахарной промышленности» – газета товариства цукрозаводчиків (Київ, 1917–1918), «Вечер» – видання акціонерного товариства видавничої справи (Київ, 1918), «Вісті Вінницького союзу споживчих товариств» (Вінниця, 1918), «Вісник УКРОСТА» – видання пересувного бюро агітпоїзда «Більшовик» (Синельникове, Лозова, 1920), існували й раніше – до і після 1917 р. Характерною ознакою періоду 1917–1920 рр. є поява нового типу газет, що виготовлялися і друкувалися на фронті, в пересувних редакціях і друкарнях. Майже кожна дивізія мала свій друкований орган, виходили бригадні й полкові газети, нерідко одноденні. Визначальні риси цих газет – короткі статті, просякнуті гаслами, воєнні повідомлення, що закликали до боротьби, героїчні репортажі, в цілому – гостре агітаційне спрямування матеріалів. Політвідділи частин і з'єднань Червоної армії часто видавали свої газети спільно з місцевими партійними і радянськими органами. Так, «Червону правду» видавав політвідділ 1-ї Кінної армії разом з партійними і радянськими організаціями; газета «Шлях червоноармійця» була органом політвідділу 44-ї дивізії М. Щорса тощо.

На початку 1920-х років і до 1925 р. на території України виходило чимало різноманітних бюлетенів, одноденних і стінних газет різного спрямування і тематики. Це були, наприклад: «Бюллетень лесной торговли Украины», «Бюллетень Одесской товарной биржи», «Бюллетень 7-го губернского продсовещания»; одноденні «Долой взятку!», «Донбасс на страже», «За освіту», «Красноармейская грамота», «Металлист», «Молодой печатник», «На варті»; стінні «Біднота», «Боротьба за врожай», «Воздухофлот», «Голос свинца», «До праці», «Робітничо-селянська змичка» тощо.

Багатотиражна преса позиціонувалась як засіб колективної пропаганди, агітації та організації. Люди, які працювали на підприємствах та в установах, навчалися у ВНЗ, були зобов'язані читати не тільки центральні газети типу «Правди», але й «своє» видання. Багатотиражні газети об'єднував курс на висвітлення визначеної тематики в публікаціях: трудові успіхи і досягнення країни та республіки, трудові успіхи й звершення окремого підприємства, установи. Основне призначення – мотивація до праці, створення в колективі настрою трудового пориву, ентузіазму, почуття єдності.

Всебічно підтримувана компартією багатотиражна преса від самого початку мала найсприятливіші умови для свого розвитку; її популярність і авторитет зростали з року в рік. На XII з'їзді РКП(б), що відбувся в квітні 1923 р., одним із питань, що розглядалися, були багатотиражні газети: «Как на новое явление в области партийно-советской печати, наряду с рабочими корреспондентами, следует указать на фабрично-заводские газеты, которые в центре начинают играть заметную роль. Газеты эти являются продуктом творчества передовых пролетариев» [5, с. 271]. Про підтримку багатотиражної преси свідчать і матеріали наступного, XIII, з'їзду компартії¹: «Фабрично-заводские газеты играют уже большую роль в области улучшения производства, правильной его постановки и строительства нового быта, в борьбе с неграмотностью и религиозными предрассудками» [5, с. 307].

Стрімкий розвиток «низової» преси, що включала в себе районні, фабрично-заводські, колгоспні газети, а також видання місцевих відомств, розпочався в другій половині 1920-х років, коли пріоритетними завданнями економіки було визначено індустріалізацію і колективізацію. Ці газети, будучи, як і вся тогочасна радянська преса, знаряддям пропаганди, конкретизували її через місцеві умови, задачі, приклади. Розвиток багатотиражної преси відбувався за ініціативою і під контролем місцевих партійних органів. Відкриття відомчих газет заохочувалося, парторганізації підприємств, де планувався випуск газет, мали забезпечувати їх кадрами і щоденно керувати ними. Редактори таких газет висувалися парторганізаціями підприємств і затверджувалися міським комітетом КП(б)У. На засіданнях бюро обласного і міського комітетів партії затверджувалися плани тиражів і приймалися рішення щодо покращення випуску газет. Творча робота редакцій обговорювалася на засіданнях комітетів КП(б)У, після чого з'являлися спеціальні постанови про «покращення роботи, усунення недоліків», викриття «опортуністів» тощо.

Багатотиражні газети набули особливого значення наприкінці 1920-х років. Найбільше їх виходило в промислових центрах – Харкові, Краматорську, Єнакієвому, Макіївці, Дніпропетровську; накладі – від 2000 до 15 000 примірників. Газети «Генератор», «Харьковский паровозник» (Харків), «Домна», «Лава» (Макіївка), «Петровець» (Дніпропетровськ) та інші виходили за межі внутрішніх заводських справ і висвітлювали на своїх сторінках господарські та побутові питання міста і навколишніх сіл. На підтвердження тези про масове розгортання мережі багатотиражних газет наприкінці 1920-х років наведемо такий приклад: лише в пер-

¹ З'їзд відбувся у травні 1924 р.

шому кварталі 1929 р. вийшло 110 багатотиражних газет разовим тиражем 247 330 примірників, загальний тираж за квартал склав 1 106 830. У той самий період вийшло 125 стіннівок із разовим тиражем 283 430 примірників і загальним тиражем за квартал — 1 192 230. У ЦДАВО зберігається документ, де зазначено, що в 1929 р. виходили газети друкарів, будівельників, хіміків, комунальників, гірників, транспортників, текстильників, деревообробників, цукровиків, металургів, медиків, радторгслужбовців, працівників харчової промисловості, а також газети виборчкомів, виправно-трудоустанов, профспілки працівників освіти, ВНЗ, шкільні, військові, кооперативні тощо. Більшість із цих газет – російськомовні (61 проти 48 україномовних, одна газета – «іншими мовами»). Щодо стіннівок, то з 66 з 125-ти виходили російською і 58 – українською, ще одна – «іншими мовами» [1, арк. 7].

На початку 1930-х років багатотиражки затвердились як масовий вид преси. Так, у 1933 р. в СРСР виходило понад 2 700 фабрично-заводських газет, значну частину яких становили газети новобудов п'ятирічки, такі як, наприклад, «Днепрострой» (Запоріжжя). Загалом в Українській СРР у роки перших п'ятирічок з'явилося 12 промислових об'єктів¹ – 7 новобудов і 5 капітально реконструйованих. Серед новобудов – металургійні гіганти Азовсталь, Запоріжсталь, Криворіжсталь, а також Харківські тракторний, верстатобудівний, турбогенераторний заводи і завод «Серп і молот», Дніпрогес; докорінної реконструкції зазнали Луганський паровозобудівний завод і металургійні заводи в Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунальську (Алчевську), Макіївці, суднобудівний завод «Ленінська кузня» в Києві. Багатотиражна преса, всебічно підтримувана компартією, здійснила чималий внесок у створення і розбудову соціалістичної індустрії та сільського господарства, розгортання соцзмагання на підприємствах та на селі. Деякі багатотиражки навіть відзначалися державними нагородами. Так, у 1932 р. газета сталінградських тракторобудівників отримала орден Леніна.

У цей час широко практикувалася робота виїзних редакцій «великих» газет на об'єктах народного господарства, зокрема на ударних будовах, у селах. Редакції таких газет призначалися окружними комітетами компартії, адже мали відігравати важливу агітаційну роль у процесі індустріалізації і колективізації. Наприклад, газета «Пролетарська правда»² – орган Київського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної та міської рад депутатів – лише в 1930-х роках мала понад 160 додатків, котрі

¹ Загалом у СРСР у ці роки налічувалося 35 таких об'єктів.

² Заснована 1921 р.

були багатотиражними газетами; їхні матеріали готувалися на місцях виїзними редакціями; частина цих газет має свою нумерацію, інші – лише дату виходу. Так, протягом 1930–1935 рр. друкувалися спеціальні випуски виїзної редакції газети на підприємствах і в установах Києва та області: «Пролетарська правда» на заводі «Більшовик», «Пролетарська правда» на водоканалі, «Пролетарська правда» в с. Княжичах». «Пролетарська правда» мала чималу кількість одноразових газет і бюлетенів типу: «Пролетарська правда» за організаційно-господарче зміцнення колгоспів»: однораз. бюл. «П. п.» та облземуправління, «Пролетарська правда»/«За соціалістичну перемогу»/«Ударник»: одноден. газета конвєєра преси на Жмеринському залізничному вузлі тощо.

Одним із напрямів роботи, що характеризує всі багатотиражні газети, є зворотний зв'язок із читачами через листування. Видова особливість цих видань як історичного джерела полягає в специфіці суб'єктно-об'єктних відносин автора/творця газети і читача, що розкривається, зокрема, й через зазначений вид комунікації. Варто підкреслити, що значна частина листів ініціювалася «зверху» – партійними комітетами, але певна їх кількість все ж надходила від безпосередніх читачів.

Становлення і розвиток багатотиражних газет як важливої складової в структурі радянської преси тісно пов'язані з компартійними рішеннями. Так, перші офіційні документи щодо низової преси з'явилися на початку 1930-х років: у січні 1931 р. – постанова ЦК ВКП(б) «О сельской районной и низовой печати», в серпні 1932 р. – постанова ЦК ВКП(б) «О фабрично-заводской печати», в липні 1933 р. – постанова «О работе политотделов МТС, о колхозной ячейке и о взаимоотношениях политотделов и райкомов», в якій декілька пунктів було присвячено газетам політвідділів МТС. В одному з пунктів, зокрема, зазначалося: «Організувати протягом 1933 р. в кожному політвідділі МТС по невеликій загальнодоступній газеті і ввести до штату політвідділу посаду редактора газети; організувати протягом 2–3 місяців при кожному політвідділі МТС книжково-газетний кіоск» [7, с. 187]. У 1934 р. частина газет політвідділів МТС перетворилася на районні, інші залишилися багатотиражками МТС та радгоспів.

У період Другої світової війни фабрично-заводські багатотиражки продовжували виходити. До їхнього числа належали, наприклад: «Коминтерновец» – газета Харківського паротягобудівного заводу, «Темп» – газета Харківського тракторного заводу, «Коммунар» – газета Миколаївського суднобудівного заводу ім. 61 комунара, «Ленинец» – Горлівська газета шахтного комітету і управління шахти ім. Леніна, Криворізька шахтна газета «Червоний гірник», Дніпродзержинська газета «Енергетик» тощо. В 1941 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення «О фабрично-заводских газетах».

Документ закликав перебудувати роботу фабрично-заводських газет так, щоб кожен номер був присвячений справам конкретного підприємства, яке видає газету, а не передруковував матеріали з обласних, міських і районних газет. Було запропоновано також скоротити штати, залишивши в редакції одного платного співробітника – відповідального секретаря, створити редколегії з трьох–п’яти осіб, склад яких мав затверджувати районний або міський комітет ЦК ВКП(б); встановлювалася й періодичність виходу фабрично-заводських газет – один раз на тиждень; центральні, республіканські, міські, галузеві газети повинні були систематично розміщувати на своїх сторінках огляди фабрично-заводських газет.

У роки війни видавалися газети підпільних обкомів партії, обласних штабів партизанського руху, партизанських загонів і з’єднань, численні листівки. Масовий їхній вихід розпочався з листопада 1942 р., коли ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху¹ (УШПР) долучилися до процесу допомоги партизанським угрупованням в організації самостійного підпільного друку. Партизани України отримали 84 портативні друкарні, чималу кількість паперу та інших матеріалів для налагодження випуску газет і листівок; до партизанських загонів було відряджено 15 редакторів та фахівців із друкарської справи. Газети і листівки друкувалися в партизанських з’єднаннях О. Федорова (Чернігівське з’єднання партизанських загонів), С. Ковпака (Сумське з’єднання), О. Сабурова (Житомирське з’єднання), І. Шитова (Тернопільське з’єднання) та ін.

У довідці ЦК КП(б)У про видання підпільних і партизанських газет на окупованій території республіки (грудень 1942 р.), підписаній завідділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвином, зазначається, що на той час їх виходило не менше дев’яти, серед них: «Партизан України», «Красный партизан», «Комуніст»/«Радянська Україна», «Більшовик», «Червоне Полісся»; регулярно видавалися стіннівки і бойові листки. Так, у чотирьох підрозділах загону Олексія Федорова виходили стінні газети під загальною назвою «За Родину»; загалом у його загоні видавалося 14 стіннівок і бойових листків. Деякі загони систематично друкували великими тиражами «Інформаційні листки», де розміщували повідомлення «Совинформбюро»² і телеграми про найважливіші події в СРСР та інших країнах. За даними В. І. Смірної – старшого наукового співробітника меморіального комплексу «Національний музей історії України в Другій світовій війні», в музеї зберігається майже повна колекція газет, що

¹ Створений у травні 1942 р.

² «Совинформбюро» – інформаційно-пропагандистське відомство в СРСР, створене при РНК СРСР 24 червня 1941 р. В політико-ідеологічному відношенні воно знаходилося у віданні безпосередньо ЦК ВКП(б).

видавалися в українських радянських партизанських формуваннях, усього 33 назви. Повна колекція, що складається з газет, у тому числі стіннівок, бойових листків та листівок українських радянських партизанських формувань і підпільних організацій періоду окупації, складає 462 найменування. Навіть завдяки побіжному огляду зазначених видань можна дійти висновку про вражаючі масштаби пропагандистсько-агітаційної діяльності українських партизанів і підпільників у роки війни. Варто зазначити, що велика кількість «низової» партизанської преси зі зрозумілих причин втрачена назавжди.

У червні 1956 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про порядок дозволу на видання багатотиражних газет та про зміни назв місцевих газет». Важливим є той факт, що цією постановою центральним комітетам союзних республік надавалося право самостійно, без рішень ЦК КПРС, а лише за узгодженням із відповідними міністерствами і відомствами, котрі фінансували газети і забезпечували їх папером, вирішувати питання про видання багатотиражок на підприємствах, будовах, у ВНЗ тощо. Проте зазначалося, що видавати газети дозволяється лише тим установам, де кількість працюючих є не меншою за дві тисячі. Загалом у період з 1950 р. по 1960 р. значно зросла кількість фабрично-заводських, будівельних, шахтних та інших багатотиражок. Якщо в 1950 р. їх виходило 305, то в 1960 – вже 482.

З 1956 р. розпочався масовий вихід колгоспних газет, а Книжкова палата УРСР саме з цього року почала їх фіксувати. Лише в УРСР за два останні місяці 1956 р. і в 1957 р. з'явилися 600 газет даного типу. Ці періодичні видання на той час були одним із найдоступніших засобів масової інформації і дієвим інструментом впливу на політичну і трудову активність селян. Колгоспні газети писали про успіхи сільського господарства, передовиків виробництва, переможців соцзмагань, викривали недоліки, засуджували порушників трудової і партійної дисципліни. Редакторами, як правило, були секретарі первинних компартійних осередків. Переважна більшість цих видань друкувалася українською мовою. За даними Книжкової палати УРСР, протягом 1956–1960 рр. вийшло 8 084 колгоспні газети.

Для випуску багатотиражної газети було необхідним отримання цензурного дозволу. Відомо, що в пресі існувала жорстка цензура щодо відхилень і «помилко» ідейно-політичного характеру, військових, економічних «секретів», катастроф і нещасних випадків, існування виправно-трудова таборів, професійних захворювань тощо. Крім того, деякі газети підпадали під цензурні обмеження через те, що виходили на оборонних заводах, отже, розкривали «таємницю» існування цих заводів. Питання про можливість видання газет засекречених заводів вирішувалося на рівні КДБ і

Ради Міністрів УРСР. На межі 1920–1930-х років уся преса Радянської України, разом із багатотиражними виданнями, підпорядковується і стає підконтрольною командно-адміністративній системі. Всім періодичним виданням належало пропагувати державну ідеологію. «Низова» преса відіграла роль засобу офіційної пропаганди і агітації, формування масової свідомості, хоча, з іншого боку, вона була трибуною для тисяч радянських громадян. Ступінь правдивості відображення дійсності залежав і від самої газети, професійного рівня, відповідальності і позиції керівництва та всіх, хто випускав конкретну газету.

Багатотиражна преса є змістовним комплексом з історії як окремих підприємств, відомств, установ, ВНЗ, колгоспів тощо, так і промисловості, сільського господарства, освіти загалом, адже є їхнім «зрізом». Багатотиражні газети – це синхронні історичні джерела, специфіка яких полягає в тому, що виникли вони в період здійснення певних подій і процесів, а в подальшому не зазнавали жодних змін.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. Ф. 555. Оп. 1. Спр. 125.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2699.
3. Всеукраинское совещание редакторов // Коммунист. Киев, 1925. 5 февраля.
4. Каганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950–1985 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету, 2014. Вип. 38. С. 219–224.
5. О партийной и советской печати : сб. документов и материалов. Москва : Правда, 1954. 691 с.
6. О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Москва, 1972. 635 с.
7. Періодичні видання УРСР 1917–1960. Газети. Розділ другий : обласні, міські та районні газети : бібліограф. довід. Харків : ред.-вид. відділ КП УРСР, 1965. 575 с.
8. Преса Української РСР 1918–1975 : наук.-стат. довід. Харків, 1976. 222 с.
9. Преса Української РСР 1918–1980 : стат. довід. Харків, 1981. 217 с.
10. Рубан В. А. Становлення української радянської преси (1917–1925 рр.). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1963. 195 с.
11. Советская печать в документах. Москва : Госполитиздат, 1961. 560 с.
12. Шпакович К. В. Культурно-освітній розвиток УСРР 1920-х рр. (за матеріалами харківської періодици) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. 20 с.
13. Юров Ю. Твоя заводская газета. Москва : Гос. изд-во полит. л-ры, 1960. 117 с.

References

1. Fund 555, Inventory 1, Unit 125. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Fund 1, Inventory 20, Unit 2699. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

3. Vseukrainskoe soveshchanie redaktorov [All-Ukrainian conference of editors]. (1925, February 5). In *Kommunist* [Communist]. Kyiv. [In Russian].
4. Kahanov, Yu. O. (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti v Ukraini (1950–1985 rr.) [Soviet press and construction of mass public consciousness in Ukraine (1950–1985)]. In *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho Natsionalnoho universytetu* [Scientific works of Historical Faculty of Zaporizhzhia National University], Is. 38, pp. 219–224. [In Ukrainian].
5. *O partiinoy i sovetckoy pechati: sbornik dokumentov i materialov* [About party and Soviet printed media: collection of documents and materials]. (1954). Moscow: Pravda. [In Russian].
6. *O partiinoy i sovetckoy pechati, radioveshchaniy i televidenii* [About party and Soviet printed media, radio and television]. (1972). Moscow. [In Russian].
7. *Periodychni vydannia URSSR 1917–1960. Hazety. Rozdil druhyi: oblasni, miski ta raionni hazety: bibliografichnyi dovidnyk* [UkrSSR periodicals of 1917–1960. Newspapers. Chapter 2: regional, city and district newspapers: bibliographic guide]. (1965). Kharkiv: Editorial and Publishing Department of the Communist Party of UkrSSR. [In Ukrainian].
8. *Presa Ukrainskoi RSR 1918–1975: naukovo-statystychnyi dovidnyk* [UkrSSR press of 1918–1975: scientific and statistical guide]. (1976). Kharkiv. [In Ukrainian].
9. *Presa Ukrainskoi RSR 1918–1980: statystychnyi dovidnyk* [UkrSSR press of 1918–1980: statistical guide]. (1981). Kharkiv. [In Ukrainian].
10. Ruban, V. A. (1963). *Stanovlennia ukrainskoi radianskoi presy (1917–1925)* [The formation of the Ukrainian Soviet press (1917–1925)]. Kyiv: Publishing House of the University of Kyiv. Kyiv. [In Ukrainian].
11. *Sovetskaia pechat v dokumentakh* [Soviet printed media in documents]. (1961). Moscow: State Printing House of Political Literature. [In Russian].
12. Shpakovych, K. V. (2016). *Kulturno-osvitnii rozvytok USRR 1920-tykh rr. (za materialamy Kharkivskoi periodyky)* [Cultural and educational development of UkrSSR in the 1920s (based on the materials of Kharkiv periodicals): extended abstract of Ph.D. dissertation]. Kyiv. [In Ukrainian].
13. Yurov, Yu. (1960). *Tvoia zavodskaia gazeta* [Your factory newspaper]. Moscow: State Printing House of Political Literature. [In Russian].

Olha Anatoliivna Vakulchuk,
Candidate of Historical Sciences,
Head of the Press Studies Department,
Vernadsky National Library of Ukraine
e-mail: o-vakulchuk@ukr.net

Mass-circulation Ukrainian newspapers: creation, functioning, characteristic features

The article deals with the mass-circulation Ukrainian newspapers – a specific type of periodicals typical for the Soviet period of the history of the country. Even though the science has already proved the importance of mass-circulation press as a source for studying historical reality, this phenomenon has not yet been systematically studied;

the information potential of the mass-circulation newspapers is not covered. It has long been necessary to create a bibliography of mass-circulation newspapers, including an electronic database.

The first printed factory newspapers were created based on wall newspapers popular in the 1920s by means of replicating them. The majority of wall newspapers later turned into mass-circulation newspapers, while retaining not only the name, but also the gross numbering. Wall and mass-circulation newspapers are closely linked with the activities of worker and peasant correspondents – a widespread phenomenon in the USSR.

Mass-circulation newspapers as a Soviet phenomenon appeared in 1922–1925 and were positioned as a means of collective propaganda, agitation and organization. The main subject of publications is labor achievements and achievements of the country and the republic, individual enterprises, organizations, collective farms; the main purpose is to motivate to work, create the mood of labor impulse, enthusiasm and unity in the team. Being comprehensively supported by the Communist Party the mass-circulation press from the very beginning had favorable conditions for its existence. The rapid development of the “grassroots” press comes in the second half of the 1920s, when industrialization and collectivization became the priority tasks of the economy. In the early 1930s the mass-circulation newspapers became a mass type of media.

The mass-circulation press is an important information source for studying the history of individual enterprises, institutions, departments, universities, collective farms, as well as industry, agriculture and education in general.

Key words: Soviet press, wall and mass-circulation newspapers, movement of worker and peasant correspondents, bibliography of newspapers.

Ольга Анатольевна Вакульчук,

кандидат исторических наук,

заведующая отделом прессоведения

Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского

e-mail: o-vakulchuk@ukr.net

Многотиражные газеты Украины: возникновение, бытование, характерные особенности

В статье рассматриваются многотиражные газеты Украины как специфический вид периодических изданий, характерных для советского периода истории страны. Хотя значение многотиражной прессы как источника для изучения исторической действительности наукой уже доказано, этот феномен системно не изучен, информационный потенциал многотиражных газет не раскрыт. Давно назрела необходимость создания библиографии многотиражных газет, в т. ч. электронной базы данных.

Первые печатные фабрично-заводские газеты создавались на основе популярных в 1920-е годы стенных газет путем их тиражирования. Большая часть стенгазет позже превратилась в многотиражки, сохранив при этом не только название, но и валовую нумерацию. Стенные и многотиражные газеты тесно связаны с деятельностью рабоче-крестьянских корреспондентов – широко распространенным в СССР явлением.

Многотиражные газеты как советский феномен появились в 1922–1925 гг. и позиционировались как средство коллективной пропаганды, агитации и организации. Основная тематика публикаций – трудовые успехи и достижения страны и республики, отдельных предприятий, организаций, колхозов; основное предназначение – мотивация к труду, создание в коллективе настроения трудового порыва, энтузиазма, единства. Всесторонне поддерживаемая компартией, многотиражная пресса с самого начала имела благоприятные условия для своего существования. Стремительное развитие «низовой» прессы приходится на вторую половину 1920-х годов, когда приоритетными задачами экономики признаны были индустриализация и коллективизация. В начале 1930-х годов многотиражки утвердились как массовый вид прессы.

Многотиражная пресса является важным информационным источником для изучения истории отдельных предприятий, учреждений, ведомств, ВУЗов, колхозов, а также промышленности, сельского хозяйства и образования в целом.

Ключевые слова: советская пресса, стенные и многотиражные газеты, рабселькоровское движение, библиография газет.

*Статья подготовлена 14 березня 2018 року;
подана до друку 27 квітня 2018 року.*